

Reinhard Otto, Rolf Keller, Jens Nagel

Radzieccy jeńcy wojenni – liczby i skala problemu

Ujęcie ogólne¹

Przypuszczalnie żadna grupa jeńców wojennych, którzy w czasie II wojny światowej znaleźli się w niemieckiej niewoli, nie była w ostatnich 25 latach przedmiotem tak intensywnych badań w Niemczech, jak grupa jeńców będących żołnierzami Armii Czerwonej². Wciąż jednak brak jest zadowalającej odpowiedzi na jedno z najważniejszych pytań, mianowicie dotyczące liczby radzieckich żołnierzy, którzy trafili w ręce Niemców, w tym także liczby tych, którzy w niemieckiej niewoli stracili życie. Christian Streit szacował ogólną liczbę jeńców radzieckich (1978 r.) na 5,73 mln osób, z których zginęło ok. 3,3 mln³, natomiast w 1981 r. Alfred Streim doszedł do wniosku, że do niewoli wziętych zostało ok. 5,34 mln czerwonoarmistów, z których nie przeżyło 2,53 mln osób⁴. A zatem rozbieżność w prezentowaniu danych przez obu tych autorów jest niemała, bowiem wynosi 390 tys. osób, ogółem wziętych do niewoli i aż 800 tys. osób zmarłych.

Jeszcze bardziej rozbieżne są informacje podawane w literaturze poradzieckiej⁵. Boris W. Sokołow oceniał liczbę jeńców radzieckich na ok. 6,3 mln

¹ Skrócona i uaktualniona wersja artykułu, jaki ukazał się na łamach kwartalnika „Vierteljahrhefte für Zeitgeschichte” 2008, Nr 4.

² Najnowsza literatura w publikacji R. Kellera pt. *Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42. Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen*, Getynga 2011. Ważne dokumenty publikują: *Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*, Hrsg. R. Overmans, A. Hilger, P. Poljan, Paderborn 2012.

³ Por. Ch. Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart 1978, s. 244 i n.

⁴ Por. A. Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barbarossa”*, Heidelberg/Karlsruhe 1981, s. 224 i n. Wkrótce potem Streim skorygował liczbę przypadków śmiertelnych ustalając ją na 2 545 000 osób: i d e m, *Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg. Berichte und Dokumente 1941–1945*, Heidelberg 1982, s. 178.

⁵ Streszczenie stanu badań w publikacji: M. E. Erin, *Sowjetische Kriegsgefangene im nationalsozialistischen Deutschland 1941–1945. Forschungsprobleme*, Jarosław 2005 [w języku rosyjskim].

osób, z których w latach 1941–1945 zmarło ok. 4 mln⁶, natomiast Walerij Filipow twierdził, że dane niemieckie są zawyżone, gdyż jego zdaniem obejmowały one znaczną liczbę osób, „które w chwili wzięcia do niewoli nie były formalnie żołnierzami, wobec czego fakt ich zniknięcia nie skutkował złożeniem meldunku o stratach osobowych w sztabie generalnym”⁷.

Powodem tak poważnych różnic są nie tylko wskazane powyżej trudności ze zdefiniowaniem formalnego statusu jeńców⁸, lecz także fragmentaryczność i niespójność danych źródłowych. 31 grudnia 1941 r. Oddział Obce Armie Wschód w meldunku złożonym w Naczelnym Dowództwie Wehrmachtu (*Oberkommando der Wehrmacht*, dalej: OKW) podał liczbę 3 355 499 jeńców, tymczasem Oddział Propagandy Wehrmachtu zakładał, iż liczba czerwonoarmistów, którzy dostali się do niewoli niemieckiej wynosiła 3 812 865 osób⁹. W zestawieniu dotyczącym miejsca przebywania radzieckich jeńców wojennych datowanym na 1 maja 1944 r. mowa jest o 3 117 449 osobach przekazanych przez Naczelne Dowództwo Wojsk Lądowych (*Oberkommando des Heeres*, dalej: OKH) do rejonów podległych OKW, w którego ewidencji figuruje jednak tylko 2 836 639 osób. Różnicę wynoszącą bądź co bądź 280 810 osób uzasadnia się „stratami w transporcie, błędami w liczeniu itp.”. Naczelne Dowództwo Wehrmachtu podaje, że całkowita liczba osób przekazanych przez OKH wyniosła do tego momentu 533 523 osoby, podczas gdy OKH pół roku później podało liczbę zaledwie 341 200 osób, czyli prawie o 200 tys. mniej¹⁰. W lutym 1945 r. dane dotyczące ogólnej liczby jeńców oscylują w przedziale od 5 245 000 do 5 743 000 osób¹¹.

Ostatecznie, z punktu widzenia władz państwa przetrzymującego jeńców, jeńcem wojennym jest tylko ten, kto zostanie jako taki indywidualnie ujęty

⁶ B. W. Sokołow, *The Cost of War: Human Losses for the USSR and Germany, 1939–1945*, „The Journal of Slavic Military Studies” 1996, vol. 9, s. 152–193.

⁷ *Gefangene in deutschem und sowjetischem Gewahrsam 1941–1956: Dimensionen und Definitionen*, Hrsg. M. Zeidler, U. Schmidt, Dresden 1999, s. 32.

⁸ Wiele osób cywilnych zostało zarejestrowanych w związku z walkami partyzanckimi i nieco później przekazanych urzędowi pracy w charakterze cywilnych robotników przymusowych. Należy raczej przyjąć, że ich liczba zawierała się w przedziale sześciocyfrowym, nie zaś pięciocyfrowym.

⁹ Bundesarchiv-Militärarchiv Freiburg (Archiwum Federalne – Archiwum Wojskowe we Fryburgu, dalej: BA-MA), Oberkommando des Heeres/Generalstab (dalej: RH 2), nr 2621, k. 22.

¹⁰ Ibidem, RH 2, nr 2678, k. 37.

¹¹ Ostatnie znane dane liczbowe Generalnej Administracji Kwaterunkowej OKH, dotyczące całkowitej liczby jeńców radzieckich wziętych do niewoli od początku wojny pochodzą z 22 III 1945 r., kiedy to OKH wykazała na dzień 28 II 1945 r. liczbę 5 245 882 jeńców (BA-MA, RH 2, nr 2623, k. 393). Szacując na podstawie danych OKH, ogólna liczba jeńców do chwili zakończenia wojny wyniosła niespełna 5,3 mln osób. Tymczasem 20 II 1945 r. Oddział Obce Armie Wschód zameldował, iż ogólna liczba jeńców na dzień 31 I 1945 r. wynosiła 5 743 528 osób (BA-MA, RH 2, nr 2588).

w ewidencji i zgłoszony, podczas gdy statystyki o charakterze czysto numerycznym, mówiące o osobach, które dostały się do niewoli na froncie, siłą rzeczy zawierają wiele nazwisk osób, określanych mianem jeńców wojennych, które ów formalny status otrzymują jedynie na krótki czas. Powodem może być śmierć, ucieczka czy zwolnienie z niewoli, a także zwerbowanie danej osoby do pomocy w działaniach operacyjnych własnych wojsk. Dlatego też liczba pojmanych do niewoli w toku konfliktów zbrojnych jest z zasady wyższa od liczby osób oficjalnie zarejestrowanych jako jeńcy wojenni. W przypadku żołnierzy radzieckich, którzy znaleźli się w niemieckiej niewoli, pierwszą z tych liczb będzie można ustalić tylko w przybliżeniu, ponieważ w odniesieniu do osób niezarejestrowanych prawie we wszystkich wypadkach brak jest dokumentów, na podstawie których możliwa byłaby rekonstrukcja ich dalszych losów. Z tego powodu pozostają oni wielkością wyłącznie statystyczną. W rezultacie nadal będą istnieć niejasności przy ustalaniu ich ogólnej liczby.

Natomiast liczbę formalnie zarejestrowanych jeńców można określić jednoznacznie, o ile zachowała się odpowiednia dokumentacja osobowa. To z kolei wytycza kierunek niniejszych badań. Opierają się one na stwierdzeniu, że jeńcy radzieccy przynajmniej w rejonach podległych OKW byli rejestrowani stosownie do przepisów dotyczących traktowania jeńców wziętych do niewoli przez Wehrmacht, wobec czego powinna istnieć możliwość ustalenia ich liczby¹². Oznacza to, że po raz pierwszy dysponujemy jednoznacznie potwierdzonym przedziałem wielkości w kwestii liczby radzieckich jeńców wojennych.

Między wzięciem do niewoli a indywidualną rejestracją

Zgodnie z przepisami obowiązującymi od 1939 r. indywidualna rejestracja jeńców wojennych miała odbywać się w obozach dla żołnierzy (stalagach)¹³ i oficerów (oflagach). W pobliżu frontu pierwotnym zamiarem było wyłącznie uzyskanie możliwie szybkiej orientacji co do liczby żołnierzy wroga, którzy

¹² Por. R. Keller, R. Otto, *Das Massensterben der sowjetischen Kriegsgefangenen und die Wehrmachtbürokratie. Unterlagen zur Registrierung der sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945 in deutschen und russischen Institutionen. Ein Forschungsbericht*. W: „Militär-geschichtliche Mitteilungen” 1998, Bd 57, s. 149–180.

¹³ Instrukcja Wojsk Lądowych (dalej: H.Dv.) nr 38/4: „Instrukcja służbowa dla komendantów obozu przejściowego dla jeńców wojennych” (dulagu), s. 12 oraz H.Dv. nr 38/5: „Instrukcja służbowa dla komendantów obozu jenieckiego dla żołnierzy szeregowych i podoficerów” (stalagu), s. 12. Przechowywane w Archiwum Instytutu Historii Współczesnej w Monachium (dalej: IfZ), instrukcje służbowe 34.12.

dostali się w ich ręce, oraz zorganizowanie straży nad nimi. Jednostki bojowe były zobowiązane do codziennego informowania zwierzchnich instancji o liczbie jeńców, którą zależnie od wielkości i sytuacji podawano jako „policzoną” lub „szacunkową”. O ile liczba jeńców nie przekraczała pewnych granic, ich szybkie przekazywanie dalej niekoniecznie leżało w interesie walczących oddziałów, które pilnie potrzebowały rąk do pracy, choćby na potrzeby własnej logistyki czy też do budowy stanowisk bojowych i dróg. W takiej sytuacji konieczność ewidencjonowania jeńców metodą indywidualnej rejestracji, sporządzania list z nazwiskami wiązałyby się dla jednostek bojowych ze znacznymi nakładami czasu i personelu, co było niepożądane ze strony OKH. Pozwalało to jednostkom bojowym na nieograniczone dysponowanie jeńcami do czasu ich przekazania do obozów usytuowanych na tyłach frontu. Poczynania te były całkowicie zrozumiałe biorąc pod uwagę cykliczne, zazwyczaj odmownie załatwiane starania formacji niemieckich o przydział robotników spośród jeńców wojennych, co unaocznia następujący, wręcz dziwny z dzisiejszej perspektywy rozkaz XIX. korpusu armii z października 1942 r.: „W oddziałach liniowych nie mogą znajdować się żadni jeńcy niezaewidencjonowani przez stalag. Zabrania się trzymania w poszczególnych jednostkach przybocznych Rosjan!”¹⁴. Od samego początku, oprócz oficjalnej statystyki jeńców istniał fenomen „Rosjan przybocznych”, wykonujących różne prace w jednostkach walczących na froncie, których liczba była zapewne niemała. Dopóki jeńcy ci nie zostali odesłani do pracy w tyłowych jednostkach organizacyjnych, nie było nikogo poza obrębem danej jednostki Wehrmachtu, kto byłby poinformowany o istnieniu takich osób. Ludzie ci nie figurowali bowiem w statystykach prowadzonych przez Oddział ds. Jeńców Wojennych, funkcjonujący w strukturach OKH i OKW.

Po wielkich bitwach stoczonych latem i jesienią 1941 r., podczas których na skutek okrążenia do niewoli trafiały równocześnie setki tysięcy czerwoarmistów, oddziałom liniowym zależało na jak najszybszym ich odesłaniu, aby nie osłabiać własnej zdolności bojowej. Nierzadko tracono przy tym całkowicie orientację co do liczebności jeńców, co sprawiało, że ich stan podawano z reguły w zaokrągleniu¹⁵.

Już w sierpniu 1941 r. wyteżone marsze i transporty kolejowe jeńców w kierunku na zachód pochłonęły ogromną liczbę ofiar¹⁶, a liczba ucieczek

¹⁴ BA-MA, Zarządzenia szczegółowe w sprawach zaopatrzenia z 6 X 1942 r., Generalkommando 19. Armeekorps (RH 24-19), nr 253, k. 6. Rozkazy tego typu zostały wydane także innym formacjom.

¹⁵ BA-MA, Por. Korück (komendant tyłowego obszaru armii) 580 z 29 III 1943, Kommandanten der rückwärtigen Heeresgebiete (RH 230), nr 185, k. 226.

¹⁶ C. Streit, op. cit., s. 164.

zakończonych powodzeniem stale wzrastała. Zrozumiałe jest zatem, że liczby zgłaszane przez obozy przejściowe (dulagi) podległe OKH, rozmieszczone na tyłach poszczególnych grup wojsk musiały różnić się od liczb podawanych przez jednostki bojowe. W chwili przybycia do dulagów ani jeden radziecki żołnierz nie został imiennie zarejestrowany poprzez przekazanie informacji do kogoś z centralnych punktów meldunkowych.

Pierwsze listy z nazwiskami miały sporządzić dulagi, kierując się obowiązującymi przepisami¹⁷, jednak w odniesieniu do jeńców radzieckich dowódca obszaru tyłowego grupy armii „Południe” zakomunikował 21 lipca 1941 r., że w dulagu, choć tylko „w ramach tymczasowej zmiany postanowienia zawartego w H.Dv. 38/4 i 5”, nie ma być dokonywana „jakakolwiek ewidencja imienna”, podobnie też nie miały być prowadzone listy jeńców przyjętych na stan oraz skierowanych do innych jednostek organizacyjnych. Jednakże pewną liczbę jeńców należało „zatrzymać w dulagach” celem wykorzystania ich do pracy¹⁸. Należało ich imiennie rejestrować. Zależało więc od przypadku, czy i kiedy na obszarze podległym OKH żołnierze Armii Czerwonej po wzięciu do niewoli byli rejestrowani w aktach.

Na terenach położonych w kierunku na zachód dołączył się obszar podległy OKW, który obejmował III Rzeszę wraz z wszystkimi zaanektowanymi terytoriami oraz znajdującymi się pod administracją cywilną terenami okupowanymi Związku Radzieckiego i Polski.

Rejestracja w obozach III Rzeszy

Precyzyjnej regulacji procesu rejestrowania jeńców wojennych w stalagach i oflagach OKW dokonało w lutym 1939 r. w dokumencie H.Dv. 38/5 „Instrukcja służbowa dla komendantów obozów jenieckich dla żołnierzy szeregowych i podoficerów”¹⁹. Wszyscy nowo przybyli otrzymywali „bieżący numer porządkowy stosownie do kolejności ich dostarczenia, rozpoczynając od nr 1” oraz identyfikatory, na których widniała nazwa obozu oraz indywidu-

¹⁷ H.Dv. 38/4 nr 38/4: „Instrukcja służbowa dla komendantów obozu przejściowego dla jeńców wojennych” (dulagu) z 22 V 1939 r. (IfZ, instrukcje służbowe 34.12, s. 11–13 oraz załączniki nr 1 i 2). Por. załączony schemat Naczelnego Dowództwa Armii (AOK) nr 2 dotyczący „przebiegu przesłuchania oraz relegacji”, przechowywane w: BA-MA, 2. Armeeeoberkommando (RH 20-2), nr 1445.

¹⁸ BA-MA, Territoriale Befehlshaber in der Sowjetunion (RW 41), nr 4.

¹⁹ IfZ, Instrukcje służbowe 34.12, cytat s. 12 i n. z 12 XI 1939 r. Urywek tekstu został adekwatnie do sensu włączony do dokumentu H.Dv. 38/6 „Instrukcja służbowa dla komendantów obozu jenieckiego dla oficerów” (oflagu).

alny numer rejestracji²⁰. Jeniec miał obowiązek stale nosić identyfikator na sznurku, zawieszonym u szyi. W przypadku śmierci górna połowa pozostawała przy zwłokach, natomiast dolną połowę wraz z aktami osobowymi przesyłano do mieszczącego się w Berlinie Biura Informacyjnego Wehrmachtu ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych (Wehrmachtauskunftsstelle, dalej: WAST). Celem utworzenia WAST w obrębie OKW w sierpniu 1939 r. było m.in. to, aby w duchu postanowienia zawartego w art. 77 konwencji genewskiej z 1929 r. umożliwić nieprzyjacielskim państwom zasięganie informacji o jeńcach, znajdujących się w niemieckiej niewoli, a także móc dokumentować własne straty.

Odpowiednikiem identyfikatora jeńca była w systemie administracji obozowej wykonana jednocześnie karta osobowa nr I, do której oprócz danych osobowych oraz zdjęcia i odcisku palca wpisywano informacje o przeniesieniu do innych obozów, pobyt w lazaretach, kary i nazwy oddziałów roboczych. Towarzyszyła mu ona podczas całego okresu przebywania w niewoli. Jednak najważniejszą cechą identyfikacyjną dla administracji jenieckiej Wehrmachtu był numer identyfikatora.

Załącznik: przykład karty ewidencyjnej

Bezpośrednio po zarejestrowaniu jeńców ich najważniejsze dane osobowe były kierowane w formie listy czy też jako pojedyncze meldunki do biura WAST, które zakładało ogólną kartotekę, nazywaną kartoteką centralną, do której wpisywano też wszelkie zmiany zgłoszone przez władze obozowe, np. pobyty w lazaretach czy przeniesienia. Biuro WAST miało więc, aczkolwiek z pewnym opóźnieniem, dokładną orientację zarówno co do liczby jeńców w poszczególnych obozach, jak i ich całkowitego stanu osobowego.

Rejestracja odbywała się zasadniczo tylko raz, co oznaczało, że jeniec zachowywał z reguły swój numer przez cały okres niewoli, także przy przeniesieniach do innych obozów, w związku z czym numer raz nadany nie mógł być zastosowany ponownie, nawet wtedy, gdy jego posiadacz zmarł. W razie utraty identyfikatora należało poinformować o tym WAST, w przypadku zaś jego odnalezienia podlegał on wycofaniu oraz zniszczeniu w taki sposób, aby nie można go było użyć ponownie. W podobny sposób postępowano ze schwytanymi uciekinierami. Jeśli nie byli oni w posiadaniu swojego identyfikatora, rejestrowano ich pod nowym numerem.

²⁰ Obozy oznaczano rzymską cyfrą okręgu wojskowego, w którym się znajdowały, w kombinacji z wielką literą, która podawała kolejność w zestawieniu. Stalag VIII B Lamsdorf był więc drugim obozem utworzonym w VIII Okręgu Wojskowym Breslau. Odnośnie do odmiennego nazewnictwa „obozów radzieckich” p. poniżej – przyp. 23.

Każdy obóz prowadził odrębny wykaz wydanych identyfikatorów, do którego wpisywano najpierw numer, a następnie nazwisko i imię, dane dotyczące rodziny i miejsca zamieszkania oraz w ostatniej rubryce miejsce dalszego przebywania danej osoby²¹. Oficjalne włączenie do wykazu danych osobowych jeńca było zatem początkiem złożonej procedury administracyjnej, której finałem był albo koniec wojny bądź śmierć przed jej zakończeniem, pomyślna ucieczka lub zwolnienie z niewoli²².

Każdy numer występował zatem tylko jeden raz. Najwyższy numer identyfikatora nadany przez obóz jest więc równoznaczny z ogólną liczbą jeńców ujętych w ewidencji tego obozu, natomiast dodanie wszystkich numerów identyfikacji nadanych przez poszczególne obozy powinno dać sumę wszystkich jeńców wojennych zarejestrowanych w III Rzeszy.

Fakt, iż nazistowska wojna ze Związkiem Radzieckim była wojną zaborczą i miała na celu eksterminację wroga, wobec czego jeńcy nie mieli być traktowani według kryteriów zgodnych z prawem międzynarodowym, miał jednak szczególną specyfikę w zakresie organizacji systemu jenieckiego. Już na kilka miesięcy przed atakiem na Związek Radziecki Wehrmacht zaczął tworzyć plany zakładania obozów jenieckich, które miały służyć wyłącznie przyjmowaniu żołnierzy radzieckich i zarządzaniu nimi. Określano je potocznie nazwą „obozów radzieckich”²³. Jednakże byli to żołnierze regularnej armii wzięci do niewoli, wobec których należało stosować obowiązujące przepisy. Na potrzeby prowadzenia „obozów radzieckich”, utworzonych na terenie III Rzeszy OKW wydając 26 czerwca 1941 r., czyli ponad dwa tygodnie przed nadejściem pierwszych transportów, rozkaz w sprawie „ewidencji i traktowania rosyjskich jeńców wojennych” wprowadził kilka „tymczasowych zmian”, obowiązujących przepisów, które jednak nie dotyczyły tych, które były związane z rejestracją. Kartę osobową nr I należało bezwzględnie prowadzić, natomiast wyposażanie w identyfikatory miało odbywać się jak zwykle²⁴. Zgodnie z tym „obozы radzieckie” były zobowiązane dokonywać re-

²¹ Patrz wykaz identyfikatorów używanych w Stalagu XVII A Kaisersteinbruch (Dolna Austria) o numerach od 127 001–133 000, w Archiwum Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu, WAST-Kdp, nr 16.

²² W przypadku jeńców radzieckich zwolnienie z niewoli następowało głównie celem wydania ich w ręce Gestapo, przeniesienia do pracy o charakterze cywilnym lub włączenia chętnych do jednostek Wehrmachtu i SS.

²³ Stalagi utworzone na potrzeby kampanii wschodniej otrzymały numery od 301 do 360 (później – z lukami – sięgające numeru 398), natomiast stalagi, które następnie pozostały w Rzeszy, otrzymały dodatkowo nazwę, którą otrzymałyby jako „normalne” obozy w okręgu wojskowym, np. Stalag 308 (VIII E), zlokalizowany w Świętoszowie (Neuhammer)/Dolny Śląsk. Bliższe informacje: R. Otto, *Wehrmacht. Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/42*, München 1998, s. 34–36.

²⁴ BA-MA, Personalverwaltende Stellen der Wehrmacht (RW 59), nr 142, k. 35 i n.

jestracji nowo przybyłych w ten sam sposób jak w przypadku jeńców niera-dzieckich.

Dokumentacja ewidencyjna dotycząca radzieckich jeńców wojennych

Od końca wojny zasoby WAST z dokumentacją kartoteczną zmarłych jeńców radzieckich uważano za zaginione. Wojska amerykańskie zdobyły te akta w nienaruszonym stanie w Saalfeld i Meiningen w Turynii, dokąd ewakuowano biuro WAST w 1943 r. ze względu na trwającą wojnę powietrzną, po czym w sierpniu 1945 r. przekazały je Związkowi Radzieckiemu w myśl art. 77 konwencji genewskiej. Przez długi czas nie wiadano, co stało się z aktami czerwonarmistów, którzy przeżyli pobyt w wyzwolonych przez aliantów stalagach i oflagach. Jest zatem zrozumiałe, że na skutek braku informacji na ten temat zrodziło się przypuszczenie, iż jeńcy radzieccy nie byli rejestrowani w ogóle lub co najwyżej dopiero od wiosny 1942 r. z przyczyn światopoglądowych²⁵.

Obecnie wiadomo jednak, że przeważająca część uznawanych za zaginione dokumentów z biura WAST, dotyczących żołnierzy Armii Czerwonej, którzy zmarli bądź nie powrócili do ojczyzny, znajduje się w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony Narodowej Federacji Rosyjskiej (CAMO) w Podolsku koło Moskwy. Dzięki poszukiwaniom prowadzonym w białoruskich archiwach Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (*Komitet Gosudarstwiennoj Biezopasnosti*, dalej: KGB) (od 2001 r.) udało się też zasadniczo wyjaśnić, gdzie znajdują się akta osobowe ocalałych. Byli jeńcy w okresie między ich wyzwoleniem a repatriacją zostali sprawdzeni przez Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych (*Narodnyj Komissariat Wnutriennich Dieł*, dalej: NKWD) pod kątem ewentualnej kolaboracji z Niemcami²⁶. Założone w trakcie tej weryfikacji akta, zawierające zazwyczaj także niemieckie karty ewidencyjne Wehrmachtu pozostawały w posiadaniu tajnych służb. Dziś, o ile nie zostały tymczasem przekazane państwowym archiwom, są przechowywane we właściwych dla ostatniego miejsca zamieszkania archiwach obwodowych poszczególnych służb bezpieczeństwa państw sukcesyjnych Związku Radzieckiego, gdzie składowane są też pochodzące z odnośnych obwodów dokumenty Wehrmachtu, dotyczące byłych jeńców, których śmierci nie można było niezbitnie udokumentować, gdyż zostali oni np. przekazani Gestapo

²⁵ Por. C. Streit, op. cit., s. 129 i n.

²⁶ Zgodnie ze stalinowskim rozkazem nr 270 z 16 VIII 1941 r. każdy żołnierz radziecki, który dostał się do niewoli, był pierwotnie uznawany za zdrajcę.

i skierowani do obozu koncentracyjnego. Na skutek błędnej oceny faktów uważano ich początkowo za potencjalnych kolaborantów, których w przypadku powrotu należało poddać intensywnej weryfikacji i kontroli.

I wreszcie można jeszcze znaleźć pozostałości kartotek WAST i pojedynczych obozów w zasobach mającej swoją siedzibę instytucji o nazwie *Deutsche Dienststelle*, która jest następczynią WAST.

Obecnie znaczna część dokumentacji została udostępniona do badań naukowych. Akta składowane w archiwum CAMO są dostępne w Internecie na stronie www.obd-memorial.ru, natomiast do akt pochodzących z niektórych archiwów służb tajnych można uzyskać wgląd w siedzibie *Stiftung Sächsische Gedenkstätten* (Fundacji Saksońskich Miejsc Pamięci) oraz częściowo w *Stiftung Niedersächsische Gedenkstätten* (Fundacji Dolnosaksońskich Miejsc Pamięci).

Informacje dotyczące liczby radzieckich jeńców wojennych zarejestrowanych w III Rzeszy

1. „Obozy radzieckie”

W „obozach radzieckich” rozpoczynano rejestrowanie jeńców zgodnie z przepisami od numeru 1, a każdy następny jeńiec otrzymywał kolejny numer bieżący. Najwyższą dającą się stwierdzić liczbą widniejącą na identyfikatorze wydanym przez administrację „obozów radzieckich” daje minimalną liczbę zaewidencjonowanych w nich osób. Tabela 1 ukazuje liczby jeńców, jakie udało się ustalić dla wszystkich „obozów radzieckich” w III Rzeszy.

A zatem, w „obozach radzieckich” na terenie III Rzeszy zostało zarejestrowanych co najmniej 696 653 radzieckich jeńców wojennych²⁷.

2. Ewidencja w pozostałych obozach jenieckich III Rzeszy

Stosownie do pierwotnych założeń niemieckiego dowództwa wojskowego – ściśle oddzielenie od jeńców innych narodowości, umieszczanie w szczególnych obozach – podana powyżej liczba powinna stanowić całkowitą liczbę czerwonooarmistów, zarejestrowanych w obrębie terytorium III Rzeszy.

²⁷ Większość „obozów radzieckich”, usytuowanych na terenie III Rzeszy została przeniesiona na tereny okupowane, same obiekty przekształcono w filie innych stalagów. Stalagi 302 (II H) Groß Born-Rederitz (Borne Sulinowo-Nadarzyce) i 311 (XI C) Bergen-Belsen istniały jeszcze do połowy 1943 r., a Stalag 326 (VI K) Senne do końca wojny.

Tabela 1

**Najwyższe dające się stwierdzić numery identyfikatorów
w „obozach radzieckich” na terenie III Rzeszy**

Okręg wojskowy	Obóz	Liczba
I*	Oflag 52 Ebenrode (Nesterov/Rosja)	2 475
	Oflag 53 Heydekrug/Pogegen	7 900
	Oflag 56 Prostken (Prostki)	273
	Oflag 57 Ostrolęka/Białystok	11 845
	Oflag 60 Schirwindt	5 971
	Oflag 63 Prökuls/Fischborn-Lyse	2 169
	Oflag 68 Sudauen/Suwałki	4 390
	331 (I C) Heydekrug (Silutė)	5 918
	XII E Zambrow	8 868
II	302 (II H) Groß Born-Rederitz	41 608
	323 (II G) Groß Born-Barkenbrügge	11 982
	315 (II F) Hammerstein (Czarne)	52 739
IV	304 (IV H) Zeithain	55 013
VI	326 (VI K) Senne	179 774
VIII	308 (VIII E) Neuhammer (Świętoszów)	57 577
	318 (VIII F) Lamsdorf (Łambinowice)	108 627
X	310 (X D) Wietzendorf	46 976
XI	311 (XI C) Bergen-Belsen	21 933
	321 (XI D) Oerbke	24 711
XX	312 (XX C) Thorn (Toruń)	15 294
XIII	Oflag 62 (XIII D) Hammelburg	30 610
Ogółem		696 653

* Oflagom utworzonym w OW I przydzielono funkcję stalagów: rozkaz OKW w sprawie administrowania obozów jenieckich z 16 VI 1941 r., w: BA-MA, Oberkommando der Wehrmacht/Allgemeines Wehrmachtamt, nr 578. I Okręg Wojskowy stanowił przypadek szczególny, bowiem pomimo że był w obrębie kompetencji „organizacji nadrzędnej”, tamtejsze obozy miały pierwszoplanowe zadanie przemieszczania radzieckich jeńców (z wyjątkiem tych, którzy byli w nich potrzebni do pracy) w kierunku III Rzeszy. Z tego powodu liczba rejestracji w poszczególnych obozach jest przeważnie stosunkowo niska.

W rzeczywistości jednak wkrótce zaniechano stosowania zasady oddzielnego kwaterowania w specjalnych „obozach radzieckich”. Już w lipcu 1941 r. wzięci do niewoli żołnierze radzieccy trafili do istniejących od 1939 r. stalagów VI B Neu Versen i VI C Bathorn położonych na terenie powiatu Emsland, początkowo okreśną drogą poprzez „obóz radziecki” znajdujący się w VI OW, którym był Stalag 326 (VI K) Senne, wkrótce jednak także bezpośrednio z frontu. W IV OW znajdował się Stalag IV B Mühlberg (nad Łabą), w którym przybywający czerwonoarmiści, począwszy od pierwszego transportu 12 lipca, byli przyjmowani i wysyłani do innych obozów, co było uzupełnieniem działalności „obozu radzieckiego” Stalag 304 (IV H) Zeithain. Zarówno obóz w Mühlberg, jak i te w Neu Versen i Bathorn spełniały poniekąd funkcję „zastępczych obozów radzieckich”, ponieważ te, które miały temu celowi służyć, ze względu na ich niedostateczne wyposażenie oraz mankamenty organizacyjne mogły spełniać to zadanie w niepełnym wymiarze. Mowa tu w pierwszym rzędzie o ewidencji dużej liczby przyjmowanych jeńców, co w Senne i Zeithain było niewykonalne, w związku z czym funkcję tę przejęły obozy w powiecie Emsland oraz w Mühlberg.

Wkrótce potem kolejne stalagi, w których osadzono jeńców różnych narodowości, zaczęły rejestrować jeńców radzieckich. Rodzi się pytanie, w jaki sposób określić liczbę identyfikatorów, wydanych radzieckim jeńcom w tych stalagach. W *Deutsche Dienststelle* w Berlinie zachowała się ewidencja radzieckich jeńców prowadzona w Stalagu IX A Ziegenhain²⁸, której pobieżna analiza nasuwa przypuszczenie, że dla żołnierzy radzieckich stosowano określone zakresy numerów, bowiem tamtejsze numery identyfikatorów żołnierzy radzieckich zawierają się w przedziale 63 000–76 000, a niektóre ponadto w przedziale 59 000–60 000. Wydaje się, że w Ziegenhain były ustalone zakresy numerów, zarezerwowane wyłącznie dla wziętych do niewoli czerwonoarmistów.

Rezultat weryfikacji tego przypuszczenia na podstawie zbiorów WAST jest jednoznaczny, bowiem zakres numerów sięga od numeru 63 202 do numeru 76 151, obejmując tym samym 12 950 osób. Poza tym, w ewidencji oficerów przechowywanej osobno w Podolsku występuje drugi blok z numerami od 58 712 do 59 799, pod którymi w październiku 1943 r. zaewidencjonowano w Ziegenhain transport z co najmniej 1088 oficerami. Oznacza to, że w samym tylko Stalagu IX A zarejestrowanych zostało minimum 14 038 radzieckich jeńców wojennych. Jeżeli zastosujemy tę metodę do pozostałych obozów jenieckich, to potwierdza się spostrzeżenie, iż wszędzie można zauważyć istnienie bloków numerów jednoznacznie przyporządkowanych do jeńców ra-

²⁸ Zasadniczo każdy obóz prowadził wewnętrzną ewidencję, aby w dalszym ciągu mieć orientację co do miejsca przebywania jeńców i ich akt po opuszczeniu przez nich obozu.

dzieckich, nierzadko nawet kilka. Tabela 2 stanowi podsumowanie wyników kwerendy dotyczącej obozów utworzonych na terenie III Rzeszy²⁹.

Ewidencjonując jeńców niektóre obozy, np. stalagi IV B Mühlberg, X A Schleswig czy XVII B Gneixendorf – najwidoczniej w myśl instrukcji H.Dv. 38/5 – nadawały numery bieżące, toteż w takich przypadkach stwierdzone zakresy numerów mogą w razie wątpliwości obejmować pojedynczych, tymczasem dostarczonych, do tego czasu niezarejestrowanych żołnierzy innych narodowości. W tym kontekście nie ma to większego znaczenia.

Natomiast w większości innych obozów w chwili przybycia żołnierzy o narodowości dotychczas nieujętej w ewidencji rozpoczynano liczenie najprawdopodobniej od pełnych tysięcy. W takim przypadku numery wcześniejsze niekoniecznie były „zajęte”, lecz mogły być zarezerwowane dla ewentualnie dodatkowo przybyłych jeńców „poprzedniej” narodowości. Wprawdzie nie byłoby wówczas pełnych danych odnośnie do ich całkowitej liczby, jednakże w ten sposób można wiarygodnie wyjaśnić, dlaczego na przykład w Stalagu IX A Ziegenhain oficerom radzieckim, przybyłym dopiero w 1943 r. przydzielono niższe numery niż żołnierzom, którzy trafili tam już zimą na przełomie lat 1941/1942. W takiej sytuacji po prostu uzupełniono by ewentualnie istniejącą większą lukę.

I wreszcie, ustalając ogólną liczbę żołnierzy radzieckich zewidencjonowanych w III Rzeszy należy jeszcze uwzględnić obozy administrowane przez marynarkę wojenną i lotnictwo³⁰, aczkolwiek większość z tych jeńców została uprzednio ewidencyjnie ujęta w stalagach wojsk lądowych, nawet jeśli byli oni żołnierzami radzieckiego lotnictwa czy marynarki³¹. Jedynie stalagi Luft 2 Litzmannstadt (Łódź) oraz Luft 5 Wolfen samodzielnie w mniejszym zakresie dokonywały rejestracji: W Litzmannstadt zarejestrowano minimum 4148 jeńców, w Wolfen – 369³².

Na obecnym etapie badań możemy stwierdzić, że w „obozach radzieckich” dokonano co najmniej 688 677 rejestracji jeńców radzieckich, w pozostałych zaś obozach usytuowanych na terenie Rzeszy liczba rejestracji wyniosła 744 428, co daje ogólną liczbę minimum 1 433 105 rejestracji. Możemy zatem

²⁹ Nie wyszczególniono obozów, w odniesieniu do których jedynie w sporadycznych przypadkach można udokumentować fakt rejestrowania jeńców. Były to „obozы w cieniu” (*Schattenlager*), których zadanie polegało na organizowaniu i zarządzaniu pracą jeńców.

³⁰ 1 V 1944 r. liczba radzieckich jeńców wojennych przetrzymywanych w obozach lotnictwa wojskowego wynosiła ponad 100 tys. osób, a w obozach marynarki wojennej – niespełna 12 tys. osób – BA-MA, RH 2, nr 2623.

³¹ BA-MA, Zestawienie OKW dotyczące miejsc przebywania radzieckich jeńców wojennych według stanu na dzień 1 V 1944 r., RH 2, nr 2623.

³² BA-MA, Ogólna instrukcja OKH w tej sprawie z 12 IX 1941 r., 18. Armeeeoberkommando (RH 20-18), nr 1443, k. 21.

Tabela 2

**Bloki numerów identyfikatorów radzieckich jeńców wojennych
osadzonych w pozostałych stalagach na terenie III Rzeszy**

Okręg wojskowy	Obóz	Bloki numerów	Łączna liczba
1	2	3	4
I Königsberg (Królewiec)	I A Stablack	R 1 – 13 896	13 896
	I B Hohnstein	R 1 – 54 744	54 744
II Stettin (Szczecin)	II A Neubrandenburg	78 023 – 98 163	20 141
	II B Hammerstein	96 014 – 134 396	38 383
	II C Greifswald	50 002 – 53 324	3 323
	II D Stargard	75 011 – 96 819 108 030 – 112 794	21 809 4 765
III Berlin	III A Luckenwalde	93 007 – 104 000 128 004 – 132 830	10 994 4 827
	III B Fürstenberg/ Oder	60 001 – 69 890 150 053 – 154 523	9 890 4 471
	III C Alt Drewitz	12 481 – 30 230 50 049 – 51 710	17 750 1 662
	III D Berlin	14 015 – 19 291 170 064 – 170 928	5 277 865
IV Dresden (Drezno)	IV B Mühlberg	100 002 – 219 986 246 039 – 246 999 269 003 – 269 495 272 020 – 272 997 276 016 – 277 000 282 017 – 292 995	119 985 961 493 978 985 10 979
V Stuttgart	V A Ludwigsburg	38 002 – 45 061 50 000 – 51 463 56 011 – 57 099	7 060 1 464 1 089
	V B Villingen	20 004 – 25 815 40 797 – 41 497	5 812 701
	V C Offenburg	64 815 – 71 000	6 186
VI Münster	VI A Hemer	51 865 – 56 865	5 001
	VI B Neu Versen	23 159 – 41 751	18 593
	VI C Bathorn	30 024 – 53 089 120 008 – 123 597	23 066 3 590
	VI F Bocholt	44 001 – 44 966	966
	VI G Bonn	10 036 – 11 408	1 373

Tabela 2 (c.d.)

**Bloki numerów identyfikatorów radzieckich jeńców wojennych
osadzonych w pozostałych stalagach na terenie III Rzeszy**

Okręg wojskowy	Obóz	Bloki numerów	Łączna liczba
1	2	3	4
VII München (Monachium)	VII A Moosburg	91 319 – 109 957 135 214 – 136 989 141 332 – 141 549 143 061 – 144 563	18 639 1 776 218 1 503
	VII B Memmingen	7 025 – 7 490	466
VIII Breslau (Wrocław)	VIII A Görlitz (Zgorzelec)	38 004 – 43 883 52 099 – 61 080	5 880 8 982
	VIII C Sagan (Żagań)	61 014 – 75 226 77 498 – 92 720	14 213 15 223
IX Kassel	IX A Ziegenhain	58 712 – 59 799 63 202 – 76 151	1 088 12 950
	IX B Bad Orb	5 024 – 10 376 20 385 – 23 129	5 353 2 745
	IX C Bad Sulza	39 681 – 43 102	3 422
X Hamburg	X A Schleswig	11 523 – 11 984 14 401 – 14 427	462 27
	X B Sandbostel	107 479 – 151 988 166 016 – 169 911 204 020 – 206 987 213 623 – 214 843 226 006 – 226 484	44 510 3 896 2 968 1 221 479
	X C Nienburg/Weser	42 – 419	378
XI Hannover	XI A Altengrabow	119 016 – 135 902 143 621 – 148 485	16 887 4 865
	XI B Fallingbostel	120 017 – 130 946	10 930
XII Wiesbaden	XII A Limburg/Lahn	60 204 – 65 479 69 535 – 69 981 25 005 – 27 394	5 276 447 2 390
	XII D Trier (Trewir)	23 032 – 23 657	626
	XII F Bolchen/Forbach	6 053 – 14 626 18 708 – 22 557	8 574 3 850
XIII Nürnberg (Norymberga)	XIII A Sulzbach-Rosenberg	113 004 – 119 869	6 866
	XIII B Weiden	13 006 – 19 926 24 314 – 24 374	6 921 61
	XIII C Hammelburg	10 508 – 20 422	9 915

Tabela 2 (c.d.)

**Bloki numerów identyfikatorów radzieckich jeńców wojennych
osadzonych w pozostałych stalagach na terenie III Rzeszy**

Okręg wojskowy	Obóz	Bloki numerów	Łączna liczba
1	2	3	4
XVII Wien (Wiedeń)	XVII A Kaisersteinbruch	15 792 – 22 955 122 019 – 136 000 157 051 – 162 953 165 016 – 166 934 171 024 – 180 265	7 164 13 982 5 903 1 919 9 242
	XVII B Gneixendorf	76 506 – 87 936 100 917 – 107 996	11 431 7 080
XVIII Salzburg	XVIII A Wolfsberg	10 007 – 11 755	1 749
	XVIII B Spittal	3 980 – 6 583	2 604
	XVIII C Markt Pongau	354 – 8 565 40 202 – 50 531	8 212 10 330
		89 676 – 89 889	214
XVIII D Marburg/Drau	1 – 3 982	3 982	
XX Danzig (Gdańsk)	XX A Thorn (Toruń)	30 001 – 33 920	3 920
	XX B Marienburg (Malbork)	56 072 – 56 344	273
XXI Posen (Poznań)	XXI C Wollstein (Wolsztyn)	6 563 – 16 277	9 715
	XXI D Posen (Poznań)	1 091 – 1 343	253
Ogółem			744 059

założyć, że w obozach utworzonych w Rzeszy zarejestrowanych zostało co najmniej 1,4 mln osób zakwalifikowanych jako radzieccy jeńcy wojenni.

Rejestracja jeńców w Generalnym Gubernatorstwie i na okupowanych terenach wschodnich³³

Chociaż w trakcie rozszerzania niemieckiej strefy wpływów rozmieszczono obozy jenieckie także na okupowanych terytoriach, administrowanych przez władze cywilne, jeszcze latem 1941 r. OKW nie widziało powodu, by w związku z niemieckim atakiem na Związek Radziecki dokonać korekty dotychczas praktykowanej metody rejestrowania jeńców dopiero w stala-

³³ W okupowanej Norwegii oraz Finlandii rozmieszczono ogółem pięć obozów, które w sumie zarejestrowały ok. 25 tys. czerwonooarmistów.

gach usytuowanych w III Rzeszy³⁴. 30 września 1941 r. Oddział ds. Jeńców Wojennych, funkcjonujący w strukturach OKW przypominał dowództwom okręgów wojskowych i komendantom obozów o wydanym rozkazie, w myśl którego na terenie GG należało dokonywać rejestracji jeńców dopiero po zakończeniu operacji na froncie wschodnim. Oznaczało to, że zbyt częste było składanie zapotrzebowań na środki, służące prowadzeniu ewidencji oraz na identyfikatory dla obozów, znajdujących się na okupowanych terytoriach Związku Radzieckiego³⁵.

Niemniej, błędem byłoby zakładać na tej podstawie, że poza terytorium Rzeszy w ogóle nie prowadzono rejestracji. Każdemu z obozów potrzebna była precyzyjna orientacja co do stanu osobowego jeńców, aby załatwiać sprawy związane z przydziałem żywności. O ile jednak w tym przypadku wystarczyło stosować prostą statystykę numeryczną, to organizowanie pracy i potrzeby w zakresie bezpieczeństwa wymagały bez wątpienia indywidualnego ewidencjonowania, na przykład z punktu widzenia sensownego wykorzystania fachowców. A bezwzględnie konieczna była najpóźniej w przypadku ucieczek. Dlatego też w tym miejscu nasuwają się trzy pytania: 1. Jakie działania podejmowano na terenach leżących poza terytorium III Rzeszy w celu uzyskania i zachowania precyzyjnej orientacji w kwestii jeńców? 2. Jeżeli prowadzono tam ewidencję, to jakie miała ona znaczenie? 3. Czy dla tego obszaru też można w jakiejś formie ustalić liczbę zarejestrowanych?

1. Generalne Gubernatorstwo

De facto, stalagi utworzone w GG już latem 1941 r. zaczęły rejestrować radzieckich jeńców wojennych. Po otrzymaniu przez czerwonoarmistów karty osobowej i identyfikatora wielu z nich począwszy od lipca 1941 r. zostało przetransportowanych do obozów usytuowanych w obrębie terytorium Rzeszy, gdzie część otrzymała nowy numer, inni zaś zachowali numer identyfikatora nadany im w GG. Fakt ten trudno jest pogodzić z pierwotnie powziętymi założeniami, co utrudnia stwierdzenie liczby jeńców. Istnieje jednak wiarygodne wytłumaczenie tego zjawiska, bowiem OKW w ramach planowania systemu obozów jenieckich w toku „Operacji Barbarossa” przewidziało dla GG oraz I OW Königsberg (Królewiec – Prusy Wschodnie) funkcję, polegającą na tym, że w obszarze tym miało odbywać się jedynie „przyjmowanie i sprawowanie pieczy nad jeńcami odsyłanymi z terenów prowadzenia operacji” w okresie przed ich skierowaniem w głąb terytorium Rzeszy. W mate-

³⁴ BA-MA, RW 6, nr 578 lub ibidem, Personalverwaltende (RW 59), nr 142, k. 35 i n. Por. zasadnicze rozkazy OKW w sprawie administrowania obozów jenieckich w toku „Operacji Barbarossa” z 16 i 26 VI 1941 r.

³⁵ BA-MA, Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (RW 48), nr 12, k. 169.

riałach źródłowych nie ma natomiast mowy o ich rejestrowaniu, aczkolwiek obozy te nadawały tymczasowe numery identyfikatorów, a w IV i VIII OW dodatkowo zamieszczano adnotację o nich na nowo wystawionych kartach osobowych w chwili nadejścia w lipcu 1941 r. pierwszych transportów do stalagów 304 (IV H) Zeithain i IV B Mühlberg.

Jednakże w granicach 8 sierpnia 1941 r. zarządzenie wydane przez Hitlera wstrzymało na pewien czas dalsze dostarczanie radzieckich jeńców wojennych na teren III Rzeszy z GG, gdzie w konsekwencji powstał „natłok” jeńców³⁶. Ponieważ nie można było przewidzieć, kiedy nastąpi przywrócenie zezwolenia na ich wywóz, prowadzona tam ewidencja siłą rzeczy uzyskała zasadnicze znaczenie, jakie miała posiadać zgodnie z przepisami; dlatego też nadane numery były akceptowane przy późniejszych przeniesieniach do Niemiec jako formalnie poprawne. Wznowienie transportów do Rzeszy pod koniec września 1941 r. stanowiło zatem przywrócenie sytuacji wyjściowej.

W kwestii ostatecznej liczby jeńców zewidencjonowanych w GG jest to, co prawda, poważny element niepewności, gdyż bądź co bądź właśnie w okresie od lipca do października 1941 r. do niemieckiej niewoli dostała się znaczna część żołnierzy radzieckich; ilu z nich zostało w tym okresie przewiezionych w tej rejon, mogą dowieść dopiero wyniki przyszłych badań. Tabela 4 ukazuje minimalną liczbę numerów identyfikacji wydanych ogółem w GG.

Według aktualnego stanu wiedzy można zakładać, że mniej więcej 25% tych numerów, czyli ok. 130 tys., zostało w Rzeszy zastąpionych nowymi.

Tabela 4

**Najwyższe dające się stwierdzić numery identyfikatorów
radzieckich jeńców wojennych w Generalnym Gubernatorstwie**

Stalag	Miejscowość	Liczba*	Stalag	Miejscowość	Liczba
307	Biała Podlaska/Deblin (Biała Podlaska/Dęblin)	47 436	333	Benjaminow (Beniaminów)	75 312
319	Cholm (Chełm)	77 981	359	Sandomierz	51 422
324	Ostrow Masowiecki (Ostrów Mazowiecki)	28 444	366	Siedlce	62 396
325	Zamosc/Rawa Ruska Zamość	20 731	367	Tschenstochau (Częstochowa)	55 402
327	Przemysl (Przemyśl)	60 540	380	Kamienna	7 464
328	Lemberg (Lwów)	41 012			

* W bazach danych występują wyższe liczby, które jednak opierają się na błędnych zapisach bądź istnieją w tych przypadkach wątpliwości natury merytorycznej.

³⁶ Por. R. Otto, op. cit., s. 173 i n.

Uwzględniając powyższe zastrzeżenie można wyjść z założenia, że liczba radzieckich żołnierzy, których rejestracja dokonana w GG, a tym samym i numer identyfikatora zachowały ważność, wyniosła ok. 400 tys. osób³⁷.

2. Rejony Ukrainy i Ostlandu podległe dowódcom Wehrmachtu

W myśl wydanych rozkazów, na administrowanych przez władze cywilne okupowanych terenach Związku Radzieckiego, w Komisariatach Rzeszy Wschód i Ukraina nie przewidywano rejestrowania jeńców wojennych zgodnie z instrukcją H.Dv. 38/5 ani też składania o nich meldunku do biura WAST³⁸. W praktyce jednak również tamtejsze administracje obozowe, po części już latem 1941 r. dokonywały przynajmniej wewnętrznych rejestracji, a nawet wystawiały karty osobowe nr I, np. Oflag XI A (od maja 1942 r. Stalag 365) Włodzimierz Wołyński (Volodymyr-Volynskyi) w Zachodniej Ukrainie. Ewidencja oficerów przechowywana w archiwum CAMO zawiera niemal 3 tys. kart osobowych oficerów, którzy zmarli tam w latach 1941–1943 lub zostali przekazani Służbie Bezpieczeństwa (SD)³⁹. Jak dowodzi jedna z analiz, ani jeden z nich nigdy nie przebywał na terytorium Rzeszy czy GG. Brak jest wprawdzie numeru identyfikatora, zdjęcia oraz odcisku palca, jednak jeszcze dziś da się zauważyć, że w miejscu przewidzianym na wpisanie numeru znajdowała się kiedyś – pierwotnie wpisana ołówkiem, czasem nawet jeszcze czytelna liczba, którą później wymazano. Wydaje się zatem, że był on nadawany jedynie tymczasowo, co oznacza, że cała procedura przebiegała całkowicie w myśl wyżej wymienionego rozkazu, wydanego latem 1941 r.

Natomiast w odniesieniu do innych obozów można wykazać, że późnym latem 1941 r. prowadziły one rejestrację jeńców, nadając im stałe numery. Najpóźniej w okresie następnej wiosny regułą stało się ewidencjonowanie radzieckich jeńców wojennych przez jednostki jenieckie, funkcjonujące w Komisariatach Rzeszy, natomiast w GG było ono raczej wyjątkiem, a zatem wydaje się, że procedurę wykonywano w większości na terenach położonych dalej na wschód. Nie jest jednak pewne, czy i w jakim zakresie oraz w jakim momencie osoby te były zgłaszane WAST.

Na terytorium Rzeszy zgodnie z zachowanymi wykazami od maja 1942 r. znajdowali się jeńcy, mający numery nadane im na okupowanych terenach,

³⁷ Odnośnie do uzasadnienia stosowania limitu 25% por. R. Otto, R. Keller, J. Nagel, *op. cit.*, przyp. 89, s. 585.

³⁸ Stacjonujące tu jednostki podlegały właściwym dla danego rejonu komendantom jeńców funkcjonującym przy poszczególnych dowódcach Wehrmachtu (Wehrmachtbefehlshaber, w skrócie: WBfh).

³⁹ W przeciwieństwie do cytowanego rozkazu z 30 IX 1941 r. karty osobowe były najprawdopodobniej dostarczane obozom położonym na wschodzie w dużych ilościach już późnym latem 1941 r.

co ma ścisły związek z rosnącym zapotrzebowaniem na siłę roboczą w narodowosocjalistycznej gospodarce wojennej, na potrzeby której obozy utworzone w obrębie Komisariatów Rzeszy coraz częściej organizowały duże transporty do Niemiec. Do Stalagu 304 (IV H) Zeithain oraz w Stalagu IV B Mühlberg po rozpoczęciu niemieckiej ofensywy letniej w 1942 r. przybywały duże transporty, pochodzące wyłącznie z obozów położonych na terenie Komisariatów Rzeszy. Choć w obu tych obozach nie było to praktykowane, w wielu miejscach przejmowano założone już karty osobowe, wszak znacznie ułatwiały i przyspieszały one proces kierowania do innych obozów i oddziałów roboczych, dzięki czemu przyjmujące komendantury stalagów rozmieszczonych na terenie Rzeszy nie musiały dokonywać czasochłonnej pierwszej rejestracji jeńców. Trzeba było już tylko zgłosić do WAST numer identyfikatora oraz fakt przeniesień. Chociaż nie było jednolitego trybu postępowania, istnieją dowody na to, że od 1942 r. wzrastała liczba jeńców z numerami identyfikatorów, wydanych w stalagach na terenie Komisariatów Rzeszy, położonych w samej Rzeszy.

Dostępne dane wyraźnie określają zakres, w jakim dokonywano tam rejestracji, której rozmiary według obecnego stanu wiedzy należy określić na minimum 587 065 osób dla rejonu komendanta jeńców przy dowódcy Wehrmachtu na Ukrainę wzgl. na 529 302 osób dla rejonu Komisariatu Rzeszy Wschód⁴⁰. Z uwagi na stosunkowo częste nadawanie nowych numerów po przeniesieniu do obozów położonych na terytorium Rzeszy wartości stwierdzone dla Komisariatów Rzeszy nie mogą chyba jednak zostać wykorzystane do policzenia liczby jeńców w sposób analogiczny do danych z GG, ponieważ wówczas istotna jej część zostałaby uwzględniona podwójnie.

Wyniki

Celem niniejszego artykułu jest ustalenie na podstawie ilości nadanych numerów identyfikatorów liczby czerwonoarmistów, którzy zostali indywidualnie zarejestrowani jako jeńcy wojenni. Metodyczne postępowanie w tej

⁴⁰ Liczby dla obozów położonych w Komisariacie Rzeszy Ukraina: Stalag 305: 25,211 tys., Stalag 329: 36 931, Stalag 334: 37 351, Stalag 338: 46 051, Stalag 339: 37 560, Stalag 345: 65 751, Stalag 346: 26 178, Stalag 348: 39 098, Stalag 349: 35 538, Stalag 357: 31 491, Stalag 358: 52 417, Stalag 360: 56 151, Stalag 365: 55 298, Oflag XI A: 36 980. Liczby dla obozów położonych w Komisariacie Rzeszy Ostland: Stalag 336: 65 465, Stalag 337: 39 476, Stalag 340: 61 311, Stalag 342: 39 523, Stalag 343: 20 933, Stalag 344: 37 699, Stalag 347: 24 037, Stalag 350: 135 296, Stalag 351: 19 732, Stalag 352: 56 381, Stalag 361: 29 509. Por. J. Nagel, *Die Registrierung der sowjetischen Kriegsgefangenen in den besetzten Gebieten Polens und der Sowjetunion 1941–1945*. W: *Deutsche Besatzung in der Sowjetunion 1941–1944, Vernichtungskrieg – Reaktion – Erinnerung*, Hrsg. B. Quinkert, J. Morré, Paderborn 2014, s.113–132.

kwestii sprawdziło się odnośnie do terytorium Rzeszy, wobec czego na podstawie stwierdzonej liczby ok. 1,4 mln zarejestrowanych tam czerwonooarmistów można przyjąć górną granicę na poziomie 1,5 mln osób. Każdy z wywiezionych tam radzieckich jeńców wojennych przeszedł zwykły proces rejestracji i został zgłoszony do WAsT.

Nieco inaczej przedstawia się sprawa w odniesieniu do GG oraz Komisariatów Rzeszy Wschód (*Ostland*) i Ukraina, bowiem można udokumentować co najmniej 528 312 rejestracji w GG, 529 302 na terenie Komisariatu Rzeszy Wschód oraz 587 065 na terenie Komisariatu Rzeszy Ukraina, czyli ogółem liczbę 1 644 679 indywidualnie zarejestrowanych radzieckich jeńców wojennych, jednakże wartości stwierdzone dla terenów położonych poza granicami Rzeszy nie mogą być w pełni wykorzystane do policzenia całkowitej liczby jeńców, a to na skutek stosunkowo częstego nadawania nowych numerów identyfikatorów po przeniesieniu do obozów położonych na terenie Rzeszy, bowiem istotna jej część zostałaby uwzględniona podwójnie. Jej dokładnej wielkości nie da się jednak stwierdzić; jeżeli w tym przypadku liczby, jak np. w GG, są redukowane o 25%, to dzieje się to ze względu na powziętą intencję dostarczenia w ten sposób solidnych wyników⁴¹.

A zatem, odliczając wszystkie przypadki podwójnego rejestrowania jeńców, dające się udokumentować dla Rzeszy, GG oraz Komisariatów Rzeszy Wschód i Ukraina, liczbę osób indywidualnie zarejestrowanych w rejonach podległych OKW można oszacować na minimum 2 658 000 osób. W świetle cytowanego już dokumentu „Nachweisung des Verbleibs der sowj. Kr. Gef. nach dem Stand vom 1.5.1944” do tego czasu miało miejsce przekazanie

Tabela 5

Ogólna liczba zarejestrowanych jeńców radzieckich

Rejon		Nadane numery	Wartość zredukowana, zaokrąglona z powodu podwójnych rejestracji
III Rzesza	„obozy radzieckie”	688 677	1 400 000
	inne obozy	744 428	
Generalne Gubernatorstwo		528 312	396 000
Komisariaty Rzeszy	Ostland	529 302	397 000
	Ukraina	587 065	440 000
Skandynawia		25 112	25 000
Ogółem			2 658 000

⁴¹ Zob. przyp. 37.

2 836 639 żołnierzy Armii Czerwonej z rejonów podległych OKH do rejonów OKW. Biorąc pod uwagę, iż w okresie do zakończenia wojny wziętych do niewoli zostało już tylko stosunkowo niewielu żołnierzy Armii Czerwonej, oznacza to, że *de facto* wszyscy żołnierze wroga przejęci do rejonów podległych OKW zostali zarejestrowani według opisanej procedury.

Obala to tezę, jakoby Wehrmacht przynajmniej w 1941 r. rejestrował radzieckich jeńców wojennych co najwyżej w niewielkim stopniu, w żadnym razie nie czyniąc tego w trybie indywidualnym, aby zatuszować wkalkulowane od samego początku masowe umieranie jeńców⁴². Niezależnie od tego, biurokracja wojskowa postępowała raczej w utarty sposób, kierując się przepisami służbowymi i administracyjnymi, obowiązującymi od 1939 r., które tylko nieznacznie zmieniono w przypadku radzieckich jeńców wojennych.

Podstawą tego poglądu była błędna interpretacja kilkakrotnie już cytowanego rozkazu OKW w sprawie „administrowania obozów jenieckich w toku Operacji Barbarossa” z 16 czerwca 1941 r., który kategorycznie wykluczał możliwość rejestrowania jeńców. Nie uwzględnia się przy tym jednak faktu, iż zakres obowiązywania tego rozkazu ograniczał się do I OW i GG, czy terenów podległych tzw. organizacji nadrzędnej, dla których przewidziano funkcję swego rodzaju strefy tranzytowej, mającej służyć kierowaniu jeńców w głąb terytorium Rzeszy. A nawet tam wykonanie tego rozkazu już w sierpniu 1941 r. zostało zawieszono w myśl zarządzonej przez Hitlera blokady transportowej dla terytorium Rzeszy⁴³, wobec czego tamtejsze stalagi też rozpoczęły rejestrowanie jeńców. Natomiast dla terytorium Rzeszy mocą rozkazu z 26 czerwca 1941 r. od początku obowiązywało zarządzenie przepi-sowego rejestrowania jeńców.

Dyskusja dotycząca całkowitej liczby czerwonoarmistów, którzy dostali się do niemieckiej niewoli, była w przeszłości prowadzona na podstawie niekompletnych danych statystycznych. Zaprezentowane tu wyniki posiadają zupełnie inną jakość, gdyż stwierdzona liczba 2 658 000 obywateli Związku Radzieckiego została przez Wehrmacht jednoznacznie zarejestrowana jako jeńcy wojenni. Liczbę radzieckich jeńców wojennych przewiezionych w rejon podległy OKW można ująć w przedziale 2,8–3 mln osób, co w dużej mierze potwierdza oficjalne dane OKW.

Chociaż nie byli to „współtowarzysze” (*keine Kameraden*), jak to sformułował Adolf Hitler, a wielu żołnierzy Wehrmachtu powołując się na wydane rozkazy, nie miało bez wątpienia dużych oporów przed zachowaniami niezgodnymi z prawem międzynarodowym, okoliczności te nie powinny przesła-

⁴² C. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999, s. 785.

⁴³ Por. C. Streit, op. cit., s. 74.

nić faktu, iż istniały zasadnicze uregulowania militarno-administracyjne, których przestrzegano. Rejestrowanie jeńców wynikało z militarnej konieczności, która była całkowicie niezależna od rozważań natury ideologicznej, gdyż od samego początku ze względów zarówno bezpieczeństwa, jak i związanych z wykorzystaniem jeńców do pracy, istniała potrzeba możliwie dobrej orientacji co do liczby przetrzymywanych jeńców. A zatem, w przypadku bądź co bądź około połowy wszystkich radzieckich żołnierzy, którzy dostali się w ręce Niemców, można przedstawić dowód ich indywidualnego zarejestrowania. W zasadzie można też udokumentować wszystkie przypadki śmiertelne w rejonach podległych OKW. Przyszłe badania pokażą, czy możliwe jest sporządzenie pełnej dokumentacji w tym zakresie.

Przekład z języka niemieckiego **Andrzej Szypulski**

SOVIET PRISONERS-OF-WAR – NUMBERS AND THE SCALE OF THE PROBLEM

(Summary)

The number of the Soviet Prisoners-of-War who – in the time of the Second World War – fell into the hands of Germans is still unknown, although there was no other group of POWs, in which the mortality rate would be higher (around 50%). The authors of the article undertaker to elucidate the issue of the overall number of dead POWs, applying a new manner of approach. The soldiers of the Red Army who were taken prisoners, like POWs of other nationalities, were registered in compliance with the international law once during the whole period of their internment, that is after being brought to Wehrmacht-run stalags. Thus, it is possible to fairly precisely establish their number in each of the camps on the basis of the issued identification numbers. Consequently, summing up the numbers given in individual stalags must yield – as a result – the total number of the registered POWs.

Based on the German personal files kept at the Ministry of National Defence of the Russian Federation, the archive of the secret service of the former Soviet Union and in *Deutsche Dienststelle* in Berlin, the authors prove that this type of individual – to a great extent – compliant with the international law – registration of about 2.7 million Soviet POWs took place not only on the territory of the German Reich, but also in Scandinavia, the General Government, as well as in the districts of *Reichskommissariat* East and *Reichskommissariat* Ukraine. So far different circles of scholars dealing with the issue have denied the fact that such a process occurred at all, basing on the assumption that the Red Army soldiers who were taken prisoners were purposefully not registered so as not to document their mass extermination, which was to be expected or even desired. In reality, it was quite on the contrary, since in the case of around half of the whole number of the Red Army POWs

it is possible to prove the fact of their registration. What is more, in many cases it is possible to reconstruct their individual vicissitudes. On the other hand, doing this is not possible nowadays with reference to the other half of the POWs – in whose case it is necessary to work out other methodical assumptions.

SOWJETISCHE KRIEGSGEFANGENE – ZAHLEN UND DIMENSION

(Zusammenfassung)

Die Zahl der sowjetischen Kriegsgefangenen, die während des Zweiten Weltkrieges in deutsche Hände fielen, ist nach wie vor unbekannt, obwohl es keine Kriegsgefangenen-Gruppe mit einer höheren Sterberate (etwa 50%) gegeben hat. Der Aufsatz versucht die Frage nach der Gesamtzahl auf einem neuen Weg zu bestimmen. Die kriegsgefangenen Rotarmisten wurden wie die Gefangenen anderer Nationen entsprechend internationalem Recht nach dem Eintreffen in den Stammlagern der Wehrmacht ein einziges Mal für die gesamte Dauer ihrer Gefangenschaft registriert. Daher lässt sich ihre Zahl für jedes Lager mit Hilfe der ausgegebenen Erkennungsmarken recht genau bestimmen, und eine Addition der in den einzelnen Stammlagern vergebenen Nummern muss zu einer Gesamtzahl der Registrierten führen.

An Hand von deutschen Personalunterlagen, die im Verteidigungsministerium der Russischen Föderation, in den Archiven der Geheimdienste der früheren Sowjetunion sowie in der Deutschen Dienststelle in Berlin liegen, weisen die Autoren nach, dass nicht nur im Deutschen Reich selbst, sondern auch in Skandinavien, im Generalgouvernement und in den Reichskommissariaten Ostland und Ukraine eine derartige individuelle, weitgehend völkerrechtskonforme Registrierung von etwa 2,7 Millionen sowjetischen Kriegsgefangenen stattgefunden hat. Die Forschung hat diesen Vorgang bisher in Abrede gestellt, weil sie davon ausging, man habe die gefangenen Rotarmisten mit Absicht nicht registriert, um ein vorhersehbares und eventuell gewolltes Massensterben nicht zu dokumentieren. Das Gegenteil ist der Fall: für etwa die Hälfte der in deutsche Hände gefallenen Rotarmisten lässt sich ein solcher Nachweis führen und in vielen Fällen darüber auch das Schicksal klären. Nicht möglich ist das derzeit für die andere Hälfte, hier muss man methodisch andere Wege finden.